

УДК 344.5701346

А. А. Сошко, учениця ІІ класу Конопської спеціалізованої школи І – ІІІ ступенів №3 Конопської міської ради Сумської області; науковий керівник – учитель-методист вищої кваліфікаційної категорії А. П. Олех

КОНЦЕПЦІЇ СПРАВЕДЛИВОГО ПОКАРАННЯ У РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Стаття присвячена дослідженню розвитку теоретичних концепцій справедливого покарання в контексті філософії середньовіччя, просвітництва, ХІХ-ХХ століть та періоду сучасності. В роботі розглянуто особливості становлення інституту позбавлення волі, проаналізовано перспективи розвитку інституту покарання в сучасній Україні, обґрунтовано необхідність його гуманізації та приведення у відповідність до європейських стандартів.

Ключові слова: кримінальне покарання, інститут позбавлення волі, смертна кара, пенітенціарна система.

Постановка проблеми. Одним з найважливіших завдань, що стоять перед державою, є боротьба зі злочинністю, стан якої у поєднанні з кризовим становищем в соціально-економічній сфері вкрай негативно впливає на розвиток суспільства і, зрештою, загрожує національній безпеці. Тому не втрачають своєї актуальності питання попередження злочинності, зміцнення законності, забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів громадян, суворого дотримання принципу соціальної справедливості. Як відомо, в системі заходів протидії злочинності важливе місце посідає кримінальне покарання. Тривалий час у кримінально-виконавчій політиці держави пануючою вважалася концепція, згідно з якою розширення застосування покарання у вигляді позбавлення волі здатне позитивно вплинути на зниження рівня злочинності. Тому питома вага позбавлення волі в структурі судимості була традиційно високою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У правовій науці проблеми позбавлення волі знайшли своє віддзеркалення у дослідженнях П. П. Андрушка, Л. В. Багрій-Шахматова, М. І. Бажанова, О. М. Бандурки, В. І. Борисова, О. М. Костенка, О. С. Міхліна, І. М. Гальперіна, О. М. Джужи, О. І. Зубкова, Л. В. Діденко, Л. О. Мостепанюка, С. І. Комарицького, В. Т. Маляренка, В. О. Меркулової, П. П. Михайленка та інших вчених юристів.

Філософські аспекти справедливих покарань у світовій історії розглядали Ч. Беккарія, С. Зарудний, Ф. Ліст, Ш. Монтеск'є, Л. Фейєрбах, Д. Тальберг, К. Цехаріс, Х. Томазій, Я. Фішер тощо.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування можливості ефективного призначення позбавлення волі на сучасному етапі. Для досягнення поставленої мети автором вирішувалися наступні основні **завдання**: розглянути особливості становлення інституту позбавлення волі; простежити еволюцію поглядів на сутність справедливого покарання у кримінальному праві; проаналізувати основні етапи його розвитку; розглянути основні проблеми застосування позбавлення волі; спрогнозувати перспективи розвитку інституту позбавлення волі.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи історичний шлях розвитку, який пройшов цей інститут кримінального права, в тому числі і в Україні, необхідно відзначити, що розвиток пенітенціарної ідеї завжди здійснювався на фоні жорстоких протиріч двох визначальних принципів. З одного боку, це захист інтересів цивілізації в частині забезпечення суспільної безпеки, з іншого – дотримання загальноновизнаних людських цінностей, у тому числі норм християнської моралі. Зі змінами та розвитком політичного, правового і соціального устрою суспільства відповідно змінювалась система і види покарань [1, с. 693]. Як влучно з цього приводу зазначив відомий російський правознавець ХІХ ст. та дослідник розвитку пенітенціарної ідеї Д. Г. Тальберг: “Покарання завжди було показником морального та розумового рівня суспільства. Грубість суспільних поглядів, низький рівень розумового і морального розвитку суспільства, застій думки, пригнічення особистості й особистої волі породжує жорстоку систему покарань” [2, с. 82].

Питання ефективності кримінального покарання, його відповідності системі загальнолюдських цінностей на всіх етапах розвитку суспільства завжди було в центрі уваги політичних та громадських діячів, правознавців, філософів, представників релігії. Так, ще з X ст. до н. е. до нас дійшли висловлювання Соломона: “Не відповідай дурному по дурості його, щоб і тобі не стати подібним йому” та “Не кажи: як він вчинив зі мною, так і я з ним”. А за часів Стародавнього Єгипту Гераклеопольський цар, повчаючи свого сина, говорить: “Не вбивай. Не добре це для тебе...”.

У найдавніші часи в нашого народу, як і в інших народів світу, існувала кровна помста. Проте з розвитком суспільства та державно-правових інституцій вона поступово витіснялася і вже в першому збірнику чинного писаного права в період княжої доби – “Руській правді” – вона була повністю замінена “виною”, тобто грошовим відшкодуванням. Вищою мірою при цьому було вигнання з князівства та конфіскація майна. Пізніше смертну кару в Україні запровадив князь Володимир Великий під впливом візантійського права і під безпосереднім тиском грецьких єпископів. Але вже незабаром він відмовився від неї, замінивши іншими видами покарань (історичні джерела з цього приводу приписують князю вислів: “Гріха боюся”).

У пізніші часи, особливо в умовах бездержавного існування України, спочатку під впливом татаро-монгольського іга, а потім і жорстокого середньовічного права Заходу, смертна кара починає поступово поширюватися і все більше застосовується. Так, Статутом Великого князівства Литовського смертна кара передбачалася за велику кількість злочинів, у тому числі релігійних, державних, проти особи, сім’ї. При цьому жакливими були способи страти – четвертування, здирання шкіри, повішення за ребро, посадження на кіл, колесування, закопування в землю, розірвання кіньми.

За російськими законами смертна кара була найпоширенішою карою і призначалася за понад 60 видів злочинів. Згідно з нормами “Прав, за якими судиться малоросійський народ” від 1743 р., смертна кара застосовувалася за побиття або образу батьків, крадіжку на суму більше 20 рублів або за 3 незначні крадіжки тощо [3, с. 310].

Під час царювання Єлизавети Петрівни в Російській імперії “мало місце загальне скасування смертної кари, яка була змінена громадянською смертю із засланням на каторжну роботу”. Спочатку всі заслання були довічними, а вже з середини XIX ст. заслання на каторжні роботи могло бути призначене на 20 років або безстроково. Безстрокова каторга, що існувала в Російській імперії аж до 1917 р., по суті була довічним позбавленням волі, поєднаним з тяжкою примусовою працею [4].

Після Єлизавети Петрівни російські можновладці декілька разів вводили смертну кару знову, а потім скасовували її.

У XVIII–XIX ст. європейські філософи і юристи Ч. Беккарія, Вольтер, Ж. Бріссо де Варвіль, Л. Лепелетьє де Сан-Фаржо, А. Фейєрбах, К. Цехаріс тощо обґрунтовували принципи раціонального узгодження міри покарання і доводили, що держава не мала права перевищувати цю міру розумності і тиснути на винного усім тягарем своєї машини. Було сформульовано тезу про те, що покарання має слугувати не тільки праву і справедливості загалом, але й самому покараному злочинцеві як правовому суб’єкту. Злочинець є зацікавленим у здійсненні справедливості не менше, ніж його судді. Практика здійснення покарання не може супроводжуватися приниженням особистості злочинця з боку представників державної влади. Один із принципів карної політики, яку обґрунтовували теоретики природно-правової концепції – “карай, але не принижуй” [5].

Активізація соціологічних і психологічних досліджень проблем пенології у другій половині XX ст. привела до появи невтішних висновків, суть яких зводиться до такого:

1) найбільш розповсюджена форма покарання за злочини – тюремне ув’язнення, – не виконує свого призначення, бо не сприяє виправленню злочинців. Навпаки, ефект у абсолютній більшості випадків цілком протилежний бажаному: тюрма деморалізує і розбещує тих, хто відбуває у ній покарання;

2) ймовірність виправлення осуджених не підвищується, якщо проводити стратегію посилення жорстокості заходів покарання;

3) заходи з розвитку профосвіти, практика психолого-виховного і медичного впливу на засуджених не дають істотного зниження рівня рецидивної злочинності;

4) трудова діяльність в'язнів, у її сучасних формах, не приносить бажаного виховного і виправного ефекту.

Саме філософам доби Просвітництва ми завдячуємо обґрунтуванням більшості принципів сучасного кримінального та кримінально-виконавчого права. Адже вони, обурені і вражені “очищенням” суспільства кров'ю своїх громадян, прагнули перетворити покарання та придушення беззаконь на врегульовану функцію, що охопила б усі сфери суспільного життя; карати не менше, а краще; карати, може, не так суворо, але так, щоб ніхто не уникнув неминучої кари; тісніше поєднати карну владу із суспільством.

У новітній час Франц фон Ліст був тим теоретиком кримінального права, який намагався поєднати позитивістські підходи до пояснення сутності злочину і покарання та їхніх соціальних наслідків із гуманістичними принципами філософії просвітництва. Вихідною точкою нової теорії було визнання недостатності догматичного та історико-юридичного вивчення злочину і покарання. Злочин є наслідком як індивідуальних особливостей злочинця, – частково вроджених, а частково набутих, – так і соціальних умов [6].

Вчення соціологічної школи – нова сторінка в історії формування гуманістичного спадку кримінального права, сповнена оптимізму і віри у науковий прогрес.

Отож, заслугою Ліста і його однодумців було те, що вони першими серед криміналістів свого часу не тільки усвідомили обмежені можливості догматичного підходу у вивченні явищ злочину і покарання, але й визначили шляхи дослідження їхнього сутнісного взаємозв'язку через призму соціального. Такий підхід до вивчення феномену злочину викликав потребу дослідження “світу” злочинності, а це спонукало науковців до порозуміння і узгодження абстрактної норми із дійсністю.

XX століття надало нашому суспільству новий імпульс у розвитку інституту кримінального покарання. На нашу думку, весь цей період пройшов під знаком протистояння інституту смертної кари та інституту позбавлення волі, а іноді й при певному симбіозі обох різновидів цих каральних репресій щодо власного народу з боку уряду.

Загальне пом'якшення моралі, розвиток науки і гуманітарних вчень, негативний досвід практики залякувальних репресій і усвідомлення користі помірних покарань привели до поступового обмеження сфери застосування смертної кари і поширення інституту позбавлення волі.

Зробивши екскурс в історію застосування смертної кари в Україні в радянський період, можна дійти висновку, що вона, як правило, не відповідала своєму законодавчому визначенню як виняткової міри покарання, бо постійно (всі здійснені державою скасування – з 4 січня 1918 р. по 28 листопада 1918 р.; з 26 травня 1947 р. по 12 травня 1950 р. – були актами короткочасними і такими, що переслідували суто політичні цілі) застосовувалася до значної кількості осіб і за велике коло злочинних діянь. За період 1972–1991 років в Україні смертна кара призначалася 2394 засудженим, з них за ст. 93 КК УРСР (умисне вбивство при обтяжуючих обставинах) – 2226, за вчинення особливо небезпечних злочинів проти держави – 60, за ст. 69 (бандитизм) – 31. Значне законодавче звуження можливості призначення смертної кари (сфера її застосування стала в основному обмежуватися вчинками, пов'язаними з позбавленням життя людей) було здійснено Україною вже як суверенною незалежною державою [7].

Протягом всього розвитку нашої держави ставлення до проблеми смертної кари змінювалось, періоди її скасування або незастосування змінювались періодами численних страт чи раптовим поверненням до цієї міри покарання. Проте, як вбачається, єдиним правильним і об'єктивно обумовленим напрямком розвитку суспільства є його прагнення до скасування смертної кари. За період з 1984 по 1990 р. її скасували 11 країн (в 1979–1983 рр. –

всього 3 країни). 21 країна скасувала її *de facto*, тобто, не застосовує цю міру покарання на практиці протягом 10 і більше років. У теперішній час в середньому одна країна в рік скасовує смертну кару *de jure* [8, с. 407].

Тому 22 лютого 2000 р. Верховна Рада України ратифікує Протокол № 6 Конвенції про захист прав і основних свобод людини, що означає повне скасування смертної кари. Таким чином, основним видом покарання в незалежній Україні стало позбавлення волі.

З цього часу за найтяжчі злочини призначається кара у вигляді довічного позбавлення волі, за менш тяжкі злочини – позбавлення волі на різні терміни. Спробуємо узагальнено розглянути негативні прояви та несприятливі наслідки позбавлення волі, що є одним із кроків системного аналізу інституту позбавлення волі та з'ясування його перспектив. У свою чергу, це може доповнити уявлення про сутність, зміст і цілі позбавлення волі, а також про задачі альтернативних покарань, шляхи оптимізації всієї системи покарань та процесу їх виконання.

Таким чином, на шляху становлення держави як правової закономірно постає питання про доцільність і можливість широкого застосування позбавлення волі. Покарання, в тому числі, позбавлення волі, відповідно до чинного законодавства, має не тільки карати, а й виправляти засудженого та попереджувати нові злочини. Проте різниця між належним та реальним, між теорією та практикою настільки разюча, що це породжує недовіру до діяльності кримінально-виконавчих установ та сумніви відносно того, чи залишити позбавлення волі одним з провідних покарань.

Багато дослідників вказували на те, що воно декласує людей, спустошує і ганьбить їх, лягає важким тягарем на самого злочинця та його сім'ю [9, с. 36]; негативно впливає на свідомість людей і суспільну психологію, робить грубішою суспільну мораль і моральність; має доволі низьку ефективність, особливо стосовно неповнолітніх [10, с. 95]; є небезпечним соціальним явищем навіть у стабільному суспільстві [11, с. 97]; є для суспільства дорогим та руйнівним; як правило, не сприяє зниженню рівня злочинності, тому в переважній більшості країн світу застосовується широке коло альтернативних видів покарань [12, с. 99–100].

Однак, підтвердження чи спростування наведених позицій можливо лише за умови детального дослідження таких проявів позбавлення волі, які визначаються негативними. Систематизовано їх можна розглядати за такими сферами: зміни в психіці та поведінці особи, умови відбування покарання, наслідки для суспільства і витрати держави, робота установ виконання переконань, постпенітенціарний вплив на особу.

Серед небажаних для суспільства наслідків застосування позбавлення волі можна назвати те, що:

- від позбавлення волі потерпають майже всі соціальні групи – засуджені (через відчуття фізичних та моральних страждань), потерпілі, сім'ї, родичі, близькі (як засуджених, так і потерпілих), трудові колективи, правоохоронні органи, а також держава і суспільство в цілому;

- позбавлення волі не зупиняє людину від вчинення злочину, хоча через нього вона й відбувала покарання. Це підтверджується щорічними статистичними даними про те, що приблизно 50 % засуджених до позбавлення волі неодноразово відбувають це покарання;

- майже кожен з колишніх засуджених, повертаючись до життя в суспільстві, привносить до нього частину тюремних “традицій” і “законів”, тюремний фольклор і “культуру”, спосіб життя, тюремну “психологію і філософію”;

- звільнені особи не завжди можуть знайти своє місце в суспільстві та подолати всі труднощі, які виникають відразу після звільнення – часом вузька та непрестижна професія, отримана ними в колонії, конкуренція на ринку праці, незабезпеченість житлом тощо.

Також треба враховувати те, що Україна посідає третє місце після Росії та США за кількістю засуджених до позбавлення волі на 10 тис населення, і припускається, що в недалекому майбутньому кожний четвертий громадянин України матиме судимість, кожен десятий – буде таким, що відбував покарання в місцях позбавлення волі.

Таким чином, ще раз відзначимо, що Європейський вибір України та приєднання її до європейського правового поля зумовили необхідність реформування законодавства України згідно з міжнародними документами про права людини та взятими на себе правовими зобов'язаннями безумовного дотримання ратифікованих Верховною Радою найважливіших європейських правових актів.

З цієї причини в нове тисячоліття Україна увійшла без смертної кари, але з довічним позбавленням волі, передбаченим в 11 санкціях статей Особливої частини КК України [13].

Зазначимо, що значна роль покарання у боротьбі зі злочинністю не виправдовує тенденції до його посилення, яка спостерігалася багато років. На жаль, ця тенденція не змінилася і зараз. Вона знаходить свій вираз і у законодавстві, і у практиці його застосування. Досить зазначити, що в КК України з 512 санкцій 443 передбачають позбавлення волі, причому 124 – на строк до 10–15 років. Позбавлення волі превалює і в судовій практиці. Суди України за останні роки до позбавлення волі засуджувалося до 60 % підсудних [14]. Причини цього полягають, очевидно, не тільки в зростанні злочинності, а й в поширенні у громадській, в тому числі професійній, правосвідомості хибної думки, що найкращий спосіб боротьби зі злочинністю – жорстокість покарання. Таку позицію необхідно змінювати. Історія боротьби зі злочинністю у багатьох країнах, незалежно від їх суспільного ладу, свідчить, що посилення покарання не дає бажаних наслідків. Навпаки, жорстокість покарання переконує винного в його несправедливості, робить засудженого більш жорстоким, породжує в його свідомості почуття образи, неповаги до суспільства, держави, її законів, тому значущість покарання у боротьбі зі злочинністю визначається не його жорстокістю, а справедливістю, невідворотністю, своєчасністю та неминучістю застосування за кожний вчинений злочин.

Висновки. Вважаємо, що застосування покарання завжди повинно здійснюватись з додержанням основних напрямків, притаманних кримінальній політиці: а) застосування суворих мір покарання до рецидивістів і осіб, що вчинили тяжкі злочини; б) застосування менш суворих мір покарання, передусім покарань, не пов'язаних з ізолюванням винного від суспільства, і навіть умовного засудження або відстрочення виконання покарання, до осіб, які вперше вчинили менш тяжкі злочини або злочини, що не мають великої суспільної небезпеки. Можна впевнено стверджувати, що в наш час становлення демократичного суспільства слід вдосконалювати інститут умовно-дострокового звільнення від відбування покарання (особливо для неповнолітніх) і якомога частіше замість позбавлення волі застосовувати обмеження волі чи громадські роботи. На нашу думку, поєднання цих двох напрямків є обов'язковими у здійсненні каральної політики судових органів на сучасному етапі боротьби зі злочинністю.

Список використаних джерел

1. Джужа О. М. Кримінально-виконавче право / О. М. Джужа. – К.: Атіка, 2010 – 752 с.
2. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи в Україні / упор. Г. О. Радов, І. І. Резник. – К., 1998. – т. 1. – 680 с.
3. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посібник / за ред. Д. Г. Гончаренка та ін. – К. : Освіта, 1997. – т. 1. – 560 с.
4. Каторга // Википедия [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0>. – Название с экрана.
5. Чубинский М. П. Очерки уголовной политики (Понятие история и основные проблемы уголовной политики, как составного элемента науки уголовного права) / М. П. Чубинский // Антологія української юридичної думки : в 10 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін.]. – Том 7. Кримінальне право. Кримінальний процес / [упорядники: О. М. Костенко, О. О. Кваша]; відп. редактор О. М. Костенко. – К. : Юридична книга, 2004. – 616 с.

6. Пржевальский В. В. Профессор Франц Лист и его основные воззрения на преступление и наказание / В. В. Пржевальский. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1895. – 58 с.
7. Мостепанюк Л. О. Довічне позбавлення волі: історія і сучасність / Л. О. Мостепанюк // Підприємництво, господарство і право. – 2004 – № 8. – С. 131–133.
8. Діденко Л. В. До питання про смертну кару / Л. В. Діденко // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. – Одеса : Астропринт, 2000. – Вип. 9. – С. 437–438.
9. Маляренко В. Т. Відновлювальне правосуддя: можливості запровадження в Україні / В. Т. Маляренко, І. А. Войтюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 8. – С. 34–72.
10. Стадник В. Правове регулювання виконання кримінального покарання у вигляді позбавлення волі щодо неповнолітніх / В. Стадник // Право України. – 2005. – № 5. – С. 95–97.
11. Рудник В. Соціально-економічні проблеми застосування позбавлення волі в Україні / В. Рудник // Право України. – 2001. – № 8. – С. 96–98.
12. Денисова Т. Правосвідомість суспільства та питання призначення і відбуття покарання / Т. Денисова // Вісник прокуратури – 2006. – № 8. – С. 94–101.
13. Кримінальний кодекс України: Офіційний документ. – К. : Велес, 2006. – 151 с.
14. Аналіз роботи судів загальної юрисдикції (за даними судової статистики) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/8751F9D3F3F52C90C2257524004AEF84. – Назва з екрана.